

BUHARA EMİRLİĞİ'NDEKİ (1747-1920) ŞER'İ
MAHKEMELER
THE SHARIAH COURTS IN THE EMIRATE OF BUKHARA
(1747-1920)

AİTMAMAT KARIEV

[Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, İslam Hukuku ABD.
Faculty Member, PhD., Karabük University Faculty of Divinity,
Department of Islamic Law
k.aytmamat@gmail.com
<http://orcid.org/0000-0001-8976-3685>]

Makale Bilgisi / Article Information

Makale Türü / Article Types: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Received: 19 Nisan/April 2020

Kabul Tarihi / Accepted: 21 Mayıs/May 2020

Yayın Tarihi / Published: 20 Haziran/June 2020

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Haziran/June

Yıl / Year: 2020 *Sayı – Issue:* 48 *Sayfa / Pages:* 403-427

Atıf/Cite as: Kariev, Aitmamat. "Buhara Emirliği'ndeki (1747-1920) Şer'î Mahkemeler
The Shariah Courts in The Emirate of Bukhara (1747-1920)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi
İlahiyat Fakültesi Dergisi- Ondokuz Mayıs University Review of the Faculty of Divinity* 48
(Haziran/June 2020): 403-427. <https://doi.org/10.17120/omuifd.723330>

İntihal /Plagiarism: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği
teyit edildi. / This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a
plagiarism software. <http://dergipark.gov.tr/omuifd>

Copyright © Published by Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Ondokuz Mayıs
University, Faculty of Divinity, Samsun, Turkey. All rights reserved.

Buhara Emirliği'ndeki (1747-1920) Şer'î Mahkemeler

Öz: Buhara Emirliği, 1747-1920 seneleri arasında Mangıtlar sülalesinin yönettiği Orta Asya'daki Türk Hanlıklarından/devletlerinden biridir. Őeybânî ve AŐtarhânîler hanedanları tarafından yönetilen Buhara Hanlığı, Mangıtlar hanedanının iktidara gelmeleriyle Buhara Emirliği olarak anılmaya başlamıştır. Hanlık/Emirlik ismini, baŐşehir olan Buhara'dan almıştır. Orta Asya'nın kalbi diyebileceğimiz Buhara Şehri, Emevî ve Abbâsiler dönemlerinde Müslüman fatihlerinin Şehri fethetmelerinden Cengiz Han istilasına kadar geöen zaman diliminde, İslâmî ilimlerin ve İslâm medeniyetinin beŐiđi olmuştur. Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun Buhara Emirliği'ni iŐgaline kadarki sürece de İslâmî ilimlerin ve İslâm medeniyetinin daha da ilerletilmesi söz konusu olmuştur. Buhara Emirliği üzerine çok sayıda ilmî çalışmalar yapılmıştır. Ancak Buhara Emirliği'nin yargı sistemi, özellikle Şer'î mahkemeleri hakkında yeterli çalışmalar yapılmamıştır. Bu nedenle makalemizde genel olarak Buhara Emirliği'ndeki yargı sistemi, hususî olarak da Şer'î mahkemeler konusu ele alınmıŐ, önemli bulgu ve sonuçlara ulaŐılmıŐtır.

404
OMÜİFD

Anahtar Sözcükler: İslam Yargı Hukuku, Buhara Emirliği, Şer'î Mahkemeler, Kâdı, A'lam, Müftü, Dava, Sicil.

The Shariah Courts in The Emirate of Bukhara (1747-1920)

Abstract: The Emirate of Bukhara is the one of the Turkish Khanates in Central Asia, which was ruled by the Mangitian dynasty between 1747-1920 years. It was called as "Khanate of Bukhara" in the periods of the Shaybanid and Ashtarhanid dynasties. By the rule of Mangitian dynasty, the khanate was named as "Emirate of Bukhara". The emirate is named after their capital city, Bukhara that is situated at the heart of Central Asia. The city had become the cradle of Islamic sciences and Islamic civilization, from its conquest by the Umayyads and the Abbasids until its occupation by Chinggis Khan. However, the contribution of the emirate to Islamic civilization by means of a miscellany of works and activities regarding Islamic sciences had been continued until the Russian invasion. Although a number of academical works on the Emirate of Bukhara can be found, there is a dearth of scientific studies on the judicial system, particularly the shariah courts in Emirate of Bukhara. Therefore this article deals with the judicial system of the emirate, the shariah courts in particular. Based on the data, it attains significant findings and conclusions.

Keywords: Islamic Judicial Law, The Emirate of Bukhara, Shariah Courts, Qadi, A'lam, Mufti, Lawsuit, Records.

Giriş

İslâm tarihinde özel bir konuma sahip olan Orta Asya bölgesinde Buhara Hanlığı'nın ortaya çıkmasına kadar geçen dönemde birçok Türk İslâm devleti hüküm sürmüştür. Bu bölge ilk olarak Emevîler döneminde Müslüman fatihlerle tanışmış ve bu bölgede yer alan Buhara ve Semerkand gibi şehirlere Emevîler, daha sonra Abbasîler tarafından valiler tayin edilmeye başlanmıştır. Müslüman fatihlerle tanışan Buhara şehri, bu bölgede yeni sayılan Emevî idarî sistemi ve bölgedeki eskiden beri devam ettirile gelen yerli idarî (ikili/karışık) sistem ile yönetilmiştir. Daha sonra bölgede Uygur Devleti'nin (745-840) İslâm dinini resmî din olarak kabul etmesi, İslâmî ilimler alanında Buhara merkezli Orta Asya ekolünü meydana getirmesine sebep olmuştur. Öte yandan Mâverâünnehir ve Horasan'da hüküm süren Sâmânîler (819-1005) ile Mâverâünnehir ve Doğu Türkistan'da hüküm süren Karahanlılar'ın (840-1212) da İslâmî ilimlerin gelişmesindeki çok önemli katkıları inkâr edilmez. Aslında Orta Asya'da Buhara merkezli İslâmî ilimlerle ilgili bu gelişmelerin şehrin fethinden önceki kağıt sanayindeki gelişmiş Çin medeniyetine borçlu olduğu söylenebilir. Şöyle ki Arap Yarımadası'nda mukaddes kitabımız olan Kur'ân-ı Kerîm daha kemik, ahşap, deri, taşlara yazıldığı bir dönemde Buhara şehrinde çok kaliteli yazı malzemesi olan ve renkli yazı yazılabilen eski Çin papirüsleri kullanılıyordu. Bu nedenle, bütün İslâm ilimlerinde olduğu gibi, özellikle de Karahanlılar Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde, İslâm hukuku alanındaki çalışmalar, adeta fıkıh ekolleri arasında "Buhara Ekolü" diyebileceğimiz yeni bir ekolü teşkil etmiştir.

Buhara Hanlığı, Orta Asya ve İran'da 1370-1507 tarihleri arasında hüküm sürmüş Timur Devleti'nin yıkılması sürecinde ortaya çıkan hanlıklardan biridir. Şeybânîler'in 1500 tarihinde bugünkü Özbekistan bölgesinde kurduğu bu hanlık 1599 yılına kadar bu hanedan tarafından yönetilmiştir. Şeybanîler'den sonra bu hanlığı, 1599-1747 tarihleri arasında

Aştarhanîler hanedanı (Caniler) idare etmiştir. Buhara Hanlığı olarak bilinen devletin ismi, Mangıtlar'ın 1747 tarihinde iktidarı ele geçirmesi ile birlikte Buhara Emirliği olarak anılmaya başlanmıştır¹. Bu nedenle makalemizin konusunu "Buhara Emirliği" şeklinde sınırlandırmış bulunuyoruz. Mangıtlar hanedanı, Ruslar'ın ülkeyi işgal tarihi olan 1920 yılına kadar Buhara Emirliği'nde iktidarda kalmıştır. Mangıtlar zamanında devletin sınırları daralmaya başlamıştır. Bununla birlikte emirliğin idaresi altında Buhara, Semerkand, Karşı, Şehr-i Sebz, Kermine, Hisar, Belh, Endhuy, Cizak, Çarcuy, Kette-Kurgan, Ura-Tübe, Hisar, Hatırça, Çarşamba, Karakul, Nur-Ata, Pence-Kend, Cizzak, Yengikurgan, Pencşembe, Çelek, Pey- Kend gibi tarihî şehirler bulunuyordu². Buhara Hanlığı/Emirliği, kurulduğu 1500 yılından yıkıldığı 1920 yılına kadar 420 yıl ömür sürmüştü, bu yönüyle Osmanlı Devleti'nden sonra en uzun ömürlü ikinci Türk devleti olarak tarihteki yerini almıştır.

406

OMÜİFD

Buhara Emirliği ile ilgili birçok dilde ilmî araştırmalar yapılmıştır. Bu araştırmalarda emirliğin tarihi, medeniyeti, idaresi, idarede yer alan memurların unvanları, vergi politikası, vakıf kültürü, antropolojisi, sosyolojik yapısı vb. bütün konular çalışılmıştır. Ancak, Buhara Emirliği çatısı altında yaşayan Müslüman toplumun, günlük hayattaki dava ve husumetlerinin çözüm mercii olarak kabul edilen şer'î mahkemeleri konu edinen, daha doğrusu konuyu bütün yönleriyle araştıran Türkçe çalışmalar, maalesef henüz yapılmamıştır. Bu nedenle, telif ettiğimiz bu makalede bu boşluğu doldurmak üzere Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemelerin yapısı ve işleyişi hakkında detaylı bilgi verilmesi, bu mahkemelerde kayda geçirilen sicillerin karakteristik özelliklerinin ele alınması, en so-

¹ Nurettin Hatunoğlu, Buhara - Afganistan - Türkiye Üçgeninde Mangıt Hanedanı'nın Dil ve Aidiyet Durumu, bilig GÜZ 2015 / S. 75, 127-156; Buhara Emirliği hakkında daha geniş bilgi için bk; Nurettin Hatunoğlu, Türkistan'da Son Türk Devleti Buhara Emirliği Ve Âlim Han, İstanbul, Ötüken Yayınları, 2011.

² Seda Yılmaz Vurgun, "Buhara Emirliğinin İki Önemli Şehri: Buhara ve Semerkand", Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi Yıl: 2016, S. 1, Güz, 140; Geniş bilgi için bk; Seda Yılmaz Vurgun, XIX. Yüzyıl Seyahatnameleri Işığı Altında Buhara Emirliği (Hanlığı), Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2013.

nunda da bu sicillerden hareketle emirlikte uygulanan cezalar hakkında kısa bir bilgi verilmesi amaçlanmıştır.

1. Buhara Emirliği'ndeki İdarî Yapı

Makalemizin giriş kısmında da belirttiğimiz gibi, geçmişi çok eski zamanlara dayanan Buhara Emirliği'nde kamu hizmetlerinin düzenli ve verimli olarak yürütülmesi açısından idarî yapıda iyileştirme mahiyetinde pek çok yenilik yapılmıştır. Buhara Emirliği yeni kurulduğu zamanlarda da, kendisinden önceki devletlerdeki idarî yapıyı, kendisi için birer örnek model olarak korumaya devam etmiştir. Aynı şekilde, sürekli olarak idarî yapıyı geliştirme çabası içerisinde olmuştur.

Buhara Emirliği'nin idarî yapısı *merkezî ve mahallî* yönetim şeklinde iki kısma ayrılıyordu. Her iki kısmın başında da emir yer alıyordu. İdarî yönetim; askerî, merkezî (saray), dinî bölüm olarak, üç ana kısma ayrılıyordu. Askerî yönetimin altında; *noyon, tuğbeği, tevaçi, cevaçi, kutlov, doruğa, kurçiboşi, mingboşi, kâdı asker, müftü asker, çuhraboşi* şeklinde isimlendirilen memurlar yer alıyordu.³ İdarî yapının merkezî (saray çalışanları) kısmında da; *atalık, nakip, porvanaçi, vezir-i a'zam, vezir, devonbegi, mushrif, hazinaçi, şigovul* isimli memurlar bulunuyordu.⁴ Konumuz açısından bir hayli önemli olan dinî bölümde ise, Hanıkov'un verdiği bilgilere göre; *hoca-i kelan, şeyhülislam, kâdulasker, kâdıkelan, rais, a'lam, müftü asker, müftü, müderris, imom cuma, imom panj vakt, müezzin (sûfi), sadr, müftü, rais* (muh-

³ Askerî alandaki unvanlar konusunda Çarlık Rusya ve Orta Asya halkı arasında cereyan eden savaşları ve o bölgede kullanılan askerî unvanları konu edinen, ayrıca Osmanlıca'nın eski versiyonu sayılan Türki dilinde yazılan eserlere bakmak isabetli olacaktır. Bu konudaki geniş bilgiler için bk; Osmon Ali Sıdıkov, Tarihi Kırgız Şadmaniya, Ufa: Elektro-Tipografiya "Vostochnaya Peçat", 1914. Ayrıca terimlerin kullanışı ve Rusçaya tercümesi konusunda mukayese ederek okuma maksadında da bk; N. Koldevin, Bitva Russkih s Buhartsami v 1868 g, S. Petersburg: Tipografiya Tovarişestva "Obşestvennaya Polza", 1873.

⁴ Mirzolim Mahmud Hoci, Tarihi Türkiston, Toşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009, 214-215; E. A. Kabulov, "Mestnaya Sistema Upravleniya v Buharskom Emirate", Nauçnyy Jurnal, №10 (Ekim) 2016, 387-391.

tasip) yer alıyordu.⁵ İvanov'un verdiği bilgilerde de kâdıkelanın kâdılkudat şeklinde isimlendirilmesi, aynı şekilde kâdıkelanın derece bakımından kâdıaskerden üstün olduğunu göstermektedir.⁶ Semenov ise kâdıkelan teriminin yerine kâdılkudat terimini tercih etmektedir. Hatta, Buhara Emirliği'ndeki unvanları konu edinen eserinde; *"Emirlikteki idarî yapıda emirden sonra kâdılkudatlar yer alıyordu. Bunların içinden en bilgisi de şeyhülislam diye isimlendiriliyordu"*⁷ şeklindeki kıymetli bilgileri paylaşmaktadır.

Buhara Emirliği'nin idarî yapısındaki mahallî yönetimin altında esasen üç ana kısım vardı. Bunlardan biri vilayet hâkimi idi. Kendisinin emri altında bölge hâkimi vardı. Onun emri altında da kasaba hâkimi yer alıyordu. En alta da aksakallar bulundurulurdu. Burada en fazla yetkili kişi bölge hâkimi idi. Zira, o aynı anda kendisinin emri altındaki kasaba hâkimi, onunla birlikte vergi görevlileri, ayrıca dinî alanda görevli olan kâdı, müftî, rais gibi memurları da tayin etme yetkisine sahipti.⁸

408

OMÜİFD

2. Buhara Emirliği'ndeki Yargı Sistemi

Buhara Emirliği'ndeki yargı sistemi, şehrin fethinden beri devam ettirile gelen yerli (eski) yargı sistemi ile İslâm yargı sisteminin mündemiç olduğu bir sistemden ibaretti. Yani emirlikteki hukuk hem örfî hem şer'î hu-

⁵ Nikolay Vladimiroviç Hanikov, *Opisanie Buharskago Hanstva*, S. Petersburg: İmperatorskoy Akademii Nauk, 1843, 179-180; Mirzolim Mahmud Hoci, *Tarihi Türkiston*, 166; R. E. Halikova, "Ob Administrativnom Upravlenii Buharskogo Hanstva vo Vtoroy Polovine XVIII- naçale XIX vv.", *Universum: Obşestvennie Nauki*, (Elektron. Nauçn. Journ.), 2014. № 8 (9), 2.

⁶ Pavel Petroviç İvanov, *Oçerki po İstorii Sredney Azii*, Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1958, 104, 185.

⁷ Aleksandr Aleksandroviç Semenov, *Buharskiy Traktat o Çinah i Zvaniyah i ob Obyazannostyah Nositeley ih v Srednevekovoy Behare*, Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1948, 139.

⁸ E. A. Kabulov, "Mestnaya Sistema Upravleniya v Buharskom Emirate", *Nauçnyy Jurnal*, №10 (Ekim) 2016, 387-391; N. A. Abdurahimova vd., *Davlat Muassasalari Tarihi*, Toshkent: "Sharq", 2007, 32; R. E. Halikova, "Ob Administrativnom Upravlenii Buharskogo Hanstva vo Vtoroy Polovine XVIII- naçale XIX vv.", *Universum: Obşestvennie Nauki*, (Elektron. Nauçn. Journ.), 2014. № 8(9), 1-10.

kuktan oluşmaktaydı. Ancak, Şişov'a göre, Buhara halkının yargı işlerinde her bölgenin örfü esas alınması gerekirken, aslında her zaman şer'î hukuk esas alınmaktaydı.⁹ Yargı sisteminin başında da emirin kendisi yer almaktaydı.

Emirlikteki hukukî yapıyı ihtimamla modernize eden Murat Şah (1785-1800), kendisine tevcih edilen soruların cevaplandırılması konusunda, her zaman sarayda ülkede ilim ve irfaniyle tanınmış kırk fakih/alimi zâtı bulunduruyordu.¹⁰ Emir yargı sisteminin başında yer alıyordu. Emir'den sonra yargı sisteminde görevli üç sınıf mevcuttu. Kısaca, emirlikteki yargı sisteminde idarî ve askeri dava ve konularla ilgilenen bölümün başında kâdılasker,¹¹ ahlakî konularla ilgilenen bölümün başında rais (muhtesip)¹², şer'î davalara bakan bölümde ise kâdikelan (başkâdı) yer alıyordu.¹³ Saidov'un verdiği bilgilere göre ise, özellikle idarî işlerle ilgili davalarda emir, kuşbegi, rais, mişab, muhtesip, bek, amlakdar isimli memurlar da yetkili idi.¹⁴

Hokand Hanlığı'nda, hanı (padişahı) tahttan indirme, siyasî konular üzerine yapılan propaganda, vergi kaçakçılığı, ölüm cezası gibi davaların bizzat han tarafından bakıldığı gibi,¹⁵ Buhara Emirliği'nde de özellikle bu

⁹ Aleksandr Şişov, Sarti: Etnografiçeskoe i Antropologiçeskoe İsledovanie, Taşkent: Tipolitografiya V.M.İlina, 1904, 348; P. Yu. Pokaçev, "Gosudarstvennost i Pravo Sredneaziatskih Hanstv v Zapiskah Rossiyskih Puteşestvennikov XVIII v.", Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2017, No: 414, 111.

¹⁰ Sodikov, H.vd., Turkiston Çor Rusyasi Mustamlakaçiligi Davrida, Taşkent: "Şark" Noşriyot, 2000, 1/46.

¹¹ Semenov, Buharskiy Traktat o Çinah i Zvaniyah i ob Obyazannostyah Nositeley ih v Srednevekovey Behare, 139-140.

¹² Bu konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bk; Mamed Salihoviç Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – naçale XX v., Yay., Haz.: Ulfat Abdurasulov-Paolo Sartori, Taşkent-Vena: 2016, 47; Zikirullo Saidov, İstoriçeskie Osobennosti Deystviya Norm Şariata v Buharskom Emirate (1868-1920) (Avtoferat), Moskva: 2006, 7, 16.

¹³ Saidov, İstoriçeskie Osobennosti Deystviya Norm Şariata v Buharskom Emirate (1868-1920), 18.

¹⁴ Saidov, İstoriçeskie Osobennosti Deystviya Norm Şariata v Buharskom Emirate (1868-1920), 16.

¹⁵ Bu tür konularla ilgili detaylı bilgiler, aslında Hokand Hanlığı'ndaki yargı kurumları üzerine kaleme almış olduğumuz, bir diğer makalemizde mevcuttur. Bk. Fahrettin Atar-

konular yine emir tarafından bakılarak bir karara bağlanırdı.¹⁶ Biraz önce de ifade edildiği gibi Buhara Emirliği'ndeki en üst yargı kurumlarının başında bizzat emirin kendisi yer alırdı. Başka bir ifadeyle, yargı kurumlarının başı sayılan kâdikelan dahi, sadece beş yüz Buhara tillasına kadarki davalara bakabilirdi.¹⁷ Bu sınırlandırmanın dışında, çok ağır cezalar ve ölüm cezası söz konusu olan davalarda da, muhakkak emirin onayını alma zorunluluğu söz konusu idi.¹⁸

Hokand Hanlığı'na ilişkin Nabiev'in verdiği bilgilere göre, olası durumlarda hana destek çıkması amaçlanarak (özellikle) şeyhülislam, kâdikelan, kâdilkudat, kâdılmutlak, kâdılasker, kâdırails, a'lam, müftî gibi önemli devlet memurları hocalar tabakasından seçilir, hatta bunların padişaha karşı gelmemesi ve sözü geçen halk tebaasının isyana kalkışmaması için kendilerine çokça arazi ve değerli eşyaların vakfedilmesi/tahsis edilmesi söz konusu idi.¹⁹ Aynı şekilde, Buhara Emirliği'nde de, Nebiev'in dile getirdiği mezkur anlayış söz konusuydu. Hatta, Rus İşgali sürecinde, özellikle din adamlarının büyük mallara sahip olduğu ve kendi ticaretlerini kollama amacıyla birçok konuda, işgalci Rus halkı ile işbirliği içinde olması âdetti.

Aiitmamat Kariev, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Kısa Bir Bakış", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 28, 2016, 293-305.

¹⁶ Yusupov, Sud V Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v., 13-14; Hanıkov, Opisanie Buharskago Hanstva, 179-180.

¹⁷ Hanıkov, Opisanie Buharskago Hanstva, 179-180. Hokand Hanlığı ve Buhara Emirliği'nde kullanılan para birimleri (tilla ve tanga) aynıydı. Bu nedenle Hokand Hanlığı paralarını ayrıntılı bir şekilde araştırma konusu edinen İshanhanov'un eseri, o günkü piyasadaki 500 tillanın ne kadar değeri olduğunu, satım alma gücünün başka ne tür mallarla kıyas edilebileceğini mukayese etme konusunda son derece önemlidir. Bu konulardaki daha detaylı bilgiler için bk; Sattıhan Habiboviç İshanhanov, Katalog Monet Kokanda XVIII-XIX vv, Taşkent: İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1979.

¹⁸ İvan İvanoviç Kraft, Sudebnaya Çast v Turkestanom Krae, Orenburg: Tipolitografiya İ. N. Jarinova, 1898, 20; Nodirahon Eşonova, Orta Osyoda Kozilik Sudlari Faoliyatining Hukukiy Asoslari (XIX-Asrning İkinci Yarimi va XX-Asrning 20-Yillari), Taşkent: Fan va Ta'lim Poligraf Basmohanasi, 2010, 9.

¹⁹ Raşidbek Nabieviç Nabiev, İz İstorii Kokandskogo Hanstva, Taşkent: İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1973, 263-264.

Buhara Emirliği'ndeki yargı sistemi üzerine genel bir bakış açısıyla bakacak olursak, daha doğrusu şeriatla yönetilen bir devletin yargı alanında nasıl bir yapıya sahip olması gerektiği konusunu ön plana çıkardı. Bizim zaman, aslında emirlikteki yargı sisteminin esasen bizzat emir tarafından kontrollü bir şekilde yönetildiği, yüksek saray mahkemesi diyebileceğimiz emirlik mahkemesi, yargının idarî husumetler koluna bakan ve başında kâdılaskerin bulunduğu idarî mahkeme, toplumdaki ahlak kurallarının ihlal edilmemesi ve toplum huzurunu yerine getiren raislik (muhtesip) mahkemesi, dinle ilgili bütün konulardaki dava ve husumetlerin karar mercii olan şer'î mahkemeler şeklinde yapılandırıldığı, dolayısıyla da toplumun yargı alanındaki ihtiyaçlarını son derece sistematik bir şekilde yerine getirildiği söylenebilir.

3. Buhara Emirliği'ndeki Şer'î Mahkemeler

411

OMÜFD

3.1. Şer'î Mahkemelerin Yapısı

Buhara Emirliği'ndeki kâdikelanlık kurumu şer'î hukuk alanındaki davalarının bakılıp karara bağlandığı en üst yargı mercii olmuş ve başkâdılık kurumu olarak kamu hizmeti görevini ifa etmiştir. Kurumun şer'î hukuk alanındaki tüm davalarda yetkili olmasından ötürü, çoğu yabancı kaynaklarda bu kurum *şer'î mahkemeler* şeklinde isimlendirilmiştir. Bu kurumun yapısı da, başında kâdikelanın bulunması, sonra müftülerin yer alması, ondan sonra muharrir, mulozim, tarikaçi (terekeci/kassam), amnaçi (büyük hacimdeki alış-verişlerin noterliğini yapan memur), murza-i icâra (vakıfları kayda geçiren memur), rais (atlı zabıta), şabgard (bekçi), farroşlardan (temizlikçi) oluşan bir yapıya sahip olmuştur. Kâdılık kurumunun aksine, kâdikelanlık sadece başkentte, tek bir adet resmî kurum olarak hizmet vermiştir.²⁰

Kâdikelanlık kurumuna bağlı olarak, halkın şer'î davaları ile yakından ilgilenen kâdılık kurumlarının yapısı da, kâdikelanlık kurumunun

²⁰ Hanıkov, *Opisanie Buharskago Hanstva*, 179-180; Yusupov, *Sud v Buhare: Sudoustroystvo i sudoproizvodstvo v Buharskom emirate v kontse XIX – načale XX v.*, 16.

yapısından biraz farklı bir yapıya sahip olmuştur. Özellikle kâdıların başkanlık ettiği şehir mahkemesi, mahalle mahkemesi, köy mahkemesi şeklinde kategorize edilişi dikkat çekmektedir. Bununla birlikte kâdılık kurumlarında en üst derecede kâdı, ondan bir alt derecede fetvaların seriata uygunluğunu gözeten a'lam, daha sonrasında davayla ilgili fetvaları istidlal eden müftü, en altta da muharrir (katip/mirza) yer almıştır. Şubinskiy'in verdiği bilgilere göre, Buhara Emirliği'nde her şehir ve mahallede esasen camî, pazar, hamam, medrese gibi kamu hizmetlerinin ifa edildiği mekânların bulunmasının yanı sıra kâdılarının da olması şart idi.²¹ Meyendorf'un verdiği bilgilerde ise her şehrin bir kâdısı ve iki müftüsü oluyordu.²² Ancak, şehirlerdeki merkezî mahkeme (kâdıhane), yoğun bir şekilde yapılan davaların önemine binaen, diğer kâdıhanelere nazaran bir hayli büyük olabiliyordu. Horoşkin'in verdiği bilgilerde, 1864 senesinden önce Taşkent Şehir Kâdıhanesi'nde kâdının emri altında üç a'lam ve dokuz müftünün çalıştığı kaydedilmiştir. Bu da şehirdeki nüfusun yoğunluğunu ve davaların çokluğunu gösteriyordu.²³

3.2. Şer'î Mahkemelerin İşleyişi

Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemelerde çalışan kâdılar husumet ve davaları Hanefî mezhebine göre çözüme bağlıyorlardı. Yukarıda zikrettiğimiz konuların bizzat emir tarafından bakılması haricinde, şer'î mahkemeler kendi çalışma alanının kapsamındaki bütün işlerde tamamen bağımsızdı.²⁴ Kâdılık kurumunun işleyişi alenilik ve çabukluk ilkesine dayanıyordu. Buna göre, mahkemenin işleyişi davalı ve davacının şifahî veya yazılı olarak mahkemeye resmî bir şekilde başvurusu ile başlatılı-

²¹ Pavel Platonoviç Şubinskiy, Oçerki Buharı, S. Petersburg: Tipografiya A. S. Surovitsa-P. Ertelev, 1892, 647.

²² Egor Kazimiroviç Meyendorf, Puteşestvie iz Orenburga v Buharu, Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, 1975, 136.

²³ Aleksandr Pavloviç Horoşkin, Sbornik Statey Kasayushihsy do Turkestankago Kraya, S. Petersburg: Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, 1876, 91.

²⁴ Saidov, İstoriçeskie Osobennosti Deystviya Norm Şariata v Buharskom Emirate (1868-1920), 10.

yordu. Daha doğrusu, şifahî olarak başvuran hasımların husumetini dinleyen mahkeme katibi, olayı yazıya dökerek, resmî bir şekilde davayı başlatmış oluyordu. Dilekçede; esasen davanın içeriği, davayla ilgili özellikle *Hidâye* ve *Mühtaşarü'l-Vikâye* eserlerinde yer alan rivayet, müftünün resmî mührünün bulunması şarttı.²⁵ Yukarıdaki süreçlerden geçen bu dilekçe *mahzar/mahdar* veya *rivâyetnâme* şeklinde isimlendiriliyordu.²⁶ Daha sonraki süreçte, duruşma gününde taraflara ve şahitlere *hatt-ı ihzâr/ihdâr* diye isimlendirilen davetiyenin gönderilmesi, konuyla ilgili saat ve mekanın taraflara iletilmesi vb. konular, müftünün emri altında çalışan iki muharrir tarafından gerçekleştirilerek, böylece husumetli olan tarafların bütün işlemleri kayda geçiriliyordu.²⁷ Bazen davalı ve davacının iki farklı müftüyü, kendi işlerinde vekil olarak, onların adına avukatlık yapmasını da istediği vakitler oluyordu. Bu tür dava süreci, diğer davalara nazaran, bir hayli çekişmeli bir şekilde devam edip uzun süre sonunda sonuçlanıyordu.²⁸

Dava süreci bu şekilde devam ederken son olarak kâdı kendisine takdim edilen mahzar/mahdar kağıdına bakar, a'lam ve müftülerine danışır,²⁹ delilleri inceledikten ve kendileri hakkında tezkiye aldığı şahitleri dinledikten sonra, süreci hızlandırma amacıyla çoğunlukla bir celsede, mezkur davayla ilgili kendi kararını açıklıyordu. Bu işlem sonrasında *tezkire* adı verilen bu kararı da, ikisi taraflara bir nüshası da kâdının sicil defterine konulmak üzere, mirza yeniden temize geçiyordu. Bu durum

²⁵ Hanikov, *Opisanie Buharskago Hanstva*, 203; Yusupov, *Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v.*, 11-12.

²⁶ Evgeniy Feodorov, *Oçerki Natsioanlno-Osvoboditelnogo Dvijeniya Sredney Azii*, Taşkent: y.y.,1925, 27; Boboev, J. vd., *Özbek Davlatçılığı Tarihi*, y.b., y.y., 2./368-369; Tuhtamet Gafaroviç Tuhtamatov, *Rossiya i Buharskiy Emirat v Naçale XX veka*, Duşanbe: İzdatelstvo İrfon, 1977, 17; Olga Aleksandrovna Suhareva, *Buhara XIX- načalo XX v.*, Moskva: İzdatelstvo "NAUKA", 1966, 293-294.

²⁷ Saidov, *İstoriçeskie Osobennosti Deystviya Norm Şariata v Buharskom Emirate (1868-1920)*, 19; Yusupov, *Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v.*, 44.

²⁸ Feodorov, *Oçerki Natsioanlno-Osvoboditelnogo Dvijeniya Sredney Azii*, 27; Yusupov, *Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v.*, 24.

²⁹ Meyendorf, *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, 136.

karşısında, eğer taraflar toplumun orta kesiminden ise, genellikle kâdının verdiği karara razı oluyor, dava da böylelikle sona eriyordu.³⁰ Ancak, çok nadir de olsa, çoğunlukla zenginlerin arasındaki davalarda taraflar, kâdılarının verdiği karara razı olmuyor, dolayısıyla davayı bir üst mahkemeye, yani kâdikelana taşıyorlardı. Çünkü Suhareva'nın verdiği bilgilerde emirlikteki kâdılar çoğu zaman zengin ve meşhur insanların davayı kazanmalarını sağlıyorlardı.³¹ Bazı durumlarda da, aynı dava, emirin bizzat kendisinin karar vermesini gerektirecek kadar uzun sürebiliyordu. Sonuç olarak, Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemelere konu olan davalar, en kısa sürede, yani adil bir şekilde bir celsede karara bağlanıyordu.

3.3. Mahkeme Organlarının Tayini, Azli, Maaşları

Kâdikelan Hokand Hanlığı'nda bizzat han tarafından tayin edildiği gibi,³²

414 Buhara Emirliği'nde de bizzat emir tarafından tayin ediliyor ve kazâ-adli
OMÜİFD alandaki bütün işlerden sorumlu tutuluyordu. Devletin en yüksek bir bürokrati olarak görevlendirilen kâdikelan şer'î davaların en ağır ve çetrefilli türlerinin çözümünde son mercii olarak kabul ediliyordu.³³

Kâdikelanların emir tarafından tayin edildiğini tarihi kaynaklardan tespit edebiliriz. Nitekim 1786 senesinde Emir Haydar'ın bizzat kendisinin Mir Arap Medresesi mezunu Mir Abdülhayy'ı (Kâdı Şal-1756-1827) Semerkant şehrinin kâdikelanı olarak tayin ettiğini kaynaklardan öğrenmekteyiz. Aynı şekilde, Emir Haydar döneminde Mir Abdülhayy'ın vefatı üzerine, yerine oğlu Abu Said Hoca'yı tayin ettiği kaynaklarda rivayet

³⁰ Hanıkov, *Opisanie Buharskago Hanstva*, 204-206; Şişov, *Sarti: Etnografiçeskoe i Antropologiçeskoe İsledovanie*, 353.

³¹ Olga Aleksandrovna Suhareva, *İslam v Uzbekistane*, Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, 1960, 60-62.

³² Konstantin Konstantinoviç Palen, *Narodnie Sudı Turkestanskogo Kraya*, St. Petersburg: Tipografiya Senato, 1909, 5; Tuhtamatov, *Rossiya i Buharskiy Emirat v Naçale XX veka*, 15.

³³ Meyendorf, *Puteşestvie iz Orenburga v Buharu*, 136.

edilmiştir.³⁴ Yine, Ebülhayr Han döneminde Kul Muhammed Said'in bu göreve tayini, daha sonrasında da Kemalüddin Hocakelan'ın aynı mahkemede kâdikelan tayin edildiği de müşahede edilmiştir.³⁵ Hatta, Suhareva'nın paylaştığı bilgilere göre, kâdikelan her zaman emirin en yakın adamı olarak bilinmiştir.³⁶ Aynı şekilde Hafız Daniş b. Mir Muhammed el-Buhârî'nin verdiği bilgiye göre, Şeybânîler sülalesine mensup Abdullah Han (1557-1598) kendi döneminde, devletin tüm işlerinde dönemin kâdikelanı Nureddin Muhammed'i yetkili kılmıştır.³⁷

1892 senesine ait Buhara Emirliği vakıfnâmelerini inceleyen Abaşin'in, vakıfnâmede Kâdilkudat Mir Abdülhay b. Mir Abdülhayr A'lam'a yer vererek ismini zikretmesinden, Çarlık Rusya döneminde dahi şer'î mahkemelerin devam ettirildiğini görmek mümkündür.³⁸ Buhara Emirliği'nde kâdılık görevine tayin edilebilmek için medrese mezunu olmak ve *Hidâye* eseri esasında şifâhî olarak yapılan imtihanda başarılı olmak gibi şartlar aranıyordu³⁹ Saidov ve Yusupov tarafından kâdı tayinlerinin de emir tarafından gerçekleştirildiği dile getirilmiştir. Ayrıca yargı alanındaki kadro meselesinde, çoğunlukla kâdikelanın emire tavsiye ettiği elemanların tanzifi söz konusuydu.⁴⁰ Kâdikelan ve kâdılar açık bir şekilde umumî ahlak kurallarını ihlal etmedikçe görevlerinden azledilmiyorlardı. Ancak, emirin izlediği politikanın çizgisinden çıkarsa, çok hızlı bir şekilde azli söz konusu olabiliyordu. Mahkemede görevli olan memurlar

³⁴ A. Malikov, "Medrese Samarkanda v Gosudarstvennoy Politike Buharskago Emirata i Rossiyskoy İmperii (Konets XVIII-naçalo XX veka)", Samarkand: 2019, İstoriya İ Arheologiya Turana, No: 4, 268.

³⁵ Bori Ahmedoviç Ahmedov, Gosudarstvo Koçevih Uzbekov, Moskva: İzdatelstvo "Nauka", 1965, 101.

³⁶ Suhareva, Buhara XIX- naçalo XX v., 293.

³⁷ Daniş b. Mir Muhammed el-Buhârî, Şarafnâme-i Şâhî, Moskva: Nauka, 1989, 92.

³⁸ Sergey Abaşin, İslam v Byurokratiçeskoj Praktike Tsarskoj Administratsii Turkestana (Vakufnoe Delo Dahbitskogo Medrese:1892-1900), Moskva: Russkaya Ponorama, 2003, 169.

³⁹ Malikov, "Medrese Samarkanda v Gosudarstvennoy Politike Buharskago Emirata i Rossiyskoy İmperii (Konets XVIII-naçalo XX veka)", 269.

⁴⁰ Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – naçale XX v., 37; Saidov, İstoriçeskie Osobennosti Deystviya Norm Şariata v Buharskom Emirate (1868-1920), 17.

resmî bir şekilde maaş almasalar da, diğer Müslüman topluluklarında olduğu gibi, yaptıkları işleri karşılığında mühür hakkı alıyorlardı. Mu-harrirler hazırladığı her kağıt için iki tanga ücret elde ediyorlardı.⁴¹

3.4. Mahkeme Organlarının Yetkili Oldukları Alanlar

İslam dini, insanoğlunun bütün hayatını kuşatan bir dindir. Bu sebeple şer'î mahkemelerdeki görevli kâdikelanlar ve kâdıların, her çeşit hukukî işlemle ilgilenmişler ve her çeşit davaya bakmışlardır. Mesela 1850 senesine ait belgede şer'î mahkemelerdeki kâdikelan ve kâdıların aile hukuku alanındaki davalara baktıkları, evlenenlere evlilik belgesi (خط النكاح) ve boşananlara da boşanma belgesi (خط الطلاق) düzenledikleri görülmektedir.

Yusupov'un ve İvanov'un verdiği bilgilerden kâdılarının hukukî tasarruflara dair yazılı belge düzenleme yetkilerinin bulunduğu anlaşılmaktadır. H. 1306 senesine ait ev satımı, H. 1325 senesine dair tarla kiralama, H. 1220 senesine ait köle azad etme, H. 1303 senesine ait borç ibrası, H. 1261 senesine ait arsa satımı, H. 1327 senesine ait ev satımı, H. 1250 senesinde Molla Abdurref ile Bibi Halima arasındaki nikah belgesinin hazırlanması, H. 1303 yılında Tuhta Murad ile Münevver Ay arasında yapılan nikah akdi vb. birçok belge kadılar tarafından düzenlenmiştir. Saidov'un verdiği bilgilerden de kâdılarının kefâlet, âriyet, icâre, şirket ortaklığı, sulh ile ilgili yazılı belgeleri düzenledikleri, hatta pazarlardaki mallara ait narh listelerini hazırladıkları anlaşılmaktadır.⁴²

Ayrıca, Çınar'ın "Sulûku'l-Mulûk ve Destûru'l-Mulûk" adlı eserden naklettiği bilgilere göre, kadılar yukarıda değindiğimiz mezkur alanlar haricinde zekat, cizye ve haraç toplama, cenaze namazlarını kıldırma, birbirine dargın olan insanları barıştırma, müftü, muhtesip ve imamları

⁴¹ Malikov, "Medrese Samarkanda v Gosudarstvennoy Politike Buharskago Emirata i Rossiyskoy İmperii (Konets XVIII-naçalo XX veka)", 269; İvanov, Oçerki po İstorii Sredney Azii, 217; Suhareva, Buhara XIX- naçalo XX v., 293.

⁴² İvanov, Oçerki po İstorii Sredney Azii, 61; Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – naçale XX v., 105-169.

tain etme, yetimlerin mallarını güvence altına alma, dulları veya babasız kızları evlendirme, borçlunun mallarını satarak borcunu kapatma gibi konularda da yetkili kılınmışlardır.⁴³

3.5. Şer'î Mahkemelerin Adli İşlerini Yürüttüğü Mekan (Kozihona/Kâdihâne)

Hokand Hanlığı'nda kadılar davalara daha çok câmi, câmi odaları, ev gibi mekânlarda bakıyorlardı.⁴⁴ Buhara Emirliği'nde ise kâdı veya kâdikelanlar evlerini yargılama/duruşma salonu olarak kullanıyorlardı. Bu nedenle yargılama yerleri *kâdihane* şeklinde isimlendiriliyordu. Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemelerin işlerini yürüttükleri mekanların seçiminde uygulanan politika *Kenzü'd-Dekâik* eserinin sahibi Ebû'l-Berakât en-Nesefî (ö. 710/1310) ve *Mültekâ* kitabının sahibi Halebî'nin (ö. 956/1549) fikrine muvafık idi. Kâdikelanın evi (yani kâdihane) esasen üç bölümden oluşuyordu. Ana kapıdan içeri girince büyük salon bulunuyordu. Bu salon ilk prosedür işlerini yürüten muharrirlerin oturduğu bölüm oluyordu. İkinci salonda davanın fetva boyutunu araştıran a'lam ve müftüler bulunuyordu. En sondaki pencere odada da kâdikelan (kâdı) oturuyordu. Bu odada kâdının kitaplarını koyduğu kitap raflığı, yazım işlerinin gerçekleştirdiği masası, oturduğu sandalyenin arkasında duvara asılı olan süs halısı, kâdının sağ tarafında da sicillerin muhafaza edildiği, sol tarafında da paraların konulduğu sandığı yer alıyordu. Her salon ve odaların kendi kapıları oluyordu. Yani, bir dava sonuçlandırıldıktan sonra, hemen ikinci davaya konulmak maksadında, ev tasarımları ona göre yapılıyordu. Evin arka kısmında ise kâdının ailesinin iskân

⁴³ Gülay Karadağ Çınar, "Buhara Hanlığının İdari Hukukuna Dair İki Mühim Kaynak: Sulûku'l-Mulûk ve Destûru'l-Mulûk", *Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Yıl/ 4, Sayı/No. 1 Bahar, 2019, 225-227.

⁴⁴ Eşonova, Orta Osyoda Kozilik Sudlari Faoliyatining Hukukiy Asoslari (XIX-Asrning İkinci Yarimi va XX-Asrning 20-Yillari), 9.

ettiği bölüm yer alıyor, kâdı da buraya sadece kendi akrabalarını veya üst düzey idarecileri kabul ediyordu.⁴⁵

4. Şer'î Mahkemelerde Kayda Geçirilen Sicillerin Karakteristik Özellikleri

4.1. Sicillerde Çokça Kullanılan Terimler

Hokand Hanlığı'nda şer'iyeye sicilleri Arapça, Farsça, Çağatayca, hatta bazı siciller eski Rusça ile kaleme alınıyordu.⁴⁶ Mirzaev'e göre Buhara Emirliği'nde siciller daha çok Çağatayca düzenleniyordu.⁴⁷ Ancak, Mirzaev'in bu fikri yukarıda zikrettiğimiz (kullanılan) dillere nazaran eksik bilgiler içeriyor. Bu fikrimizi desteklemek amacıyla, Buhara Emirliği'ndeki kâdılık kurumlarında çalışan mulozimlerin (katip), ihtiyaçtan ötürü Rus dilini bilen tercüman bulduklarını dile getirmemiz isabetli olacaktır.⁴⁸ Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemeler diyebileceğimiz kâdıkelanlık ve kâdılık müesseselerinde kayda geçirilen siciller günümüze kadar ulaşmıştır. Sicillerde çokça kullanılan terimler, aslında dönemin sosyal yapısını ortaya çıkarma konusunda, gerçekten çok önemli bir kaynak olarak sayılmaktadır. Uzun kağıtlara yazılan dava kararlarının baş kısmında ilk kelime olarak هو الحي kelimesi yer alırken, hemen akabinde de حضرت أمير المؤمنين سلمه الله تعالى kelimesinin yer aldığı görülmüştür. Ondan sonra da, dava ile ilgilenen kâdı veya kâdıkelanlara işaretten قضاة الإسلام، أئمة قضاة الإسلام، أممات الإسلام gibi terimler kullanılmıştır. Karar kağıdında esas karar metnine yer verildikten sonra da, son olarak olaya şahitlik

⁴⁵ Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v., 16.

⁴⁶ A. KARIEV, "Hokand Hanlığı ve Safranbolu Şer'iyeye Sicillerinin Muhtevâsı Açısından Mukayesesi (XVIII.-XIX. Asırlar)", Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dinî, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları-51, 2019, 46.

⁴⁷ N. M. Mirzaev, "Arhivme Fondu Kazıyskih Sudov-Vajny İstočnik po İzuçeniyu Sotsialnoy İstorii G. Taşkenta Kontsa XIX-Naçala XX v.", Rossiya İ Musulmanskiy Mir, 115.

⁴⁸ Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v., 28.

edenler nazarda tutularak, كان ذلك بمخضر من المسلمين şeklinde mezkur dava (olay) sonuçlandırılmıştır. Sicilin en alt kısmında da, kâdikelan veya kâdı ile müftünün mühürlü imzasına ve aynı şekilde şahitlerin imzasının da yer veriliyordu.⁴⁹

4.2. Kayda Geçirilen Sicillerin Türleri

Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemelerde esasen şer'î hukuk alanında ortaya çıkan davalar görülüyordu. Bu nedenle, kâdihanelerde kayda geçirilen davaları türleri bakımından tasnif ettiğimiz zaman, karşımıza daha çok hukukî muamelelere dair düzenlenmiş siciller kaşımıza çıkmaktadır. 1941 senesinden önceki Semerkant Devlet Müzesi'nde muhafaza edilmekte olan Buhara Emirliği'ne ait şer'îye sicillerinin; *Borç İbrası*, *Bey-i Bât*, *Bey-i Caiz*, *İkrar*, *Hatt-ı İcâre (Hatt-ı Kâdı)*, *Hatt-ı Tereke*, *Hatt-ı Nikah*, *Mahzar-u Dava*, *Mubareknâme (Kâdikelanın tayini ile ilgili ferman)*, *Arize (Dilekçe)*, *Vakıfnâmeler* vb. konularında tutulduğunu tespit etmiş bulunuyoruz. Aslında bu siciller bizim ulaşabildiğimiz kaynaklardan örnek olarak seçip verdiğimiz sicil türleridir. Ancak, İslam dininin resmî bir din olarak, devletçe bütün alanda tatbik edildiği, toplumun bütün tabakası da İslam dinî ile yaşadıkları, o dönemin adeta İslam sembolü olan Buhara Emirliği'ne ait sicillerin türlerinin, aslında hayatın bütün alanları ile ilgili olduğu açıktır.⁵⁰

⁴⁹ Yusupov, *Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v.*, 17-18.

⁵⁰ Pokaçev, "Gosudarstvennost i Pravo Sredneaziatskih Hanstv v Zapiskah Rossijskih Putešestvennikov XVIII v.", 108; Tuhtamatov, *Rossiya i Buharskiy Emirats v Naçale XX veka*, 110. Ayrıca konuyla ilgili daha detaylı bilgiler için bk; T. Welsford - N. Tashev, *A Catalogue of Arabic-Script Documents From The Samarkand Museum With The Assistance Of Masudhon İsmailov and Hamidulla Amirov*, Samarkand: IICAS (Intern. Inst. For Central Asian Studies), 2012. Yine kâdıların vakıflarla ilgili kayda geçirdikleri siciller hakkındaki bilgiler için bk; Murteza Bedir, *Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme*, İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

5. Şer'î Mahkemelerde Verilen Cezaların Türleri

Buhara Emirliği'ndeki mahkemelerde verilen ceza türleri klasik İslam fıkıhındaki cezalara benzerlik arz ediyordu. Bu cezaların başında kısas cezası geliyordu. Ancak, kısas cezasının uygulanmasında, her zaman son söz Buhara emirinin oluyordu. Buhara Emirliği'nin son dönemlerdeki kısas uygulamalarında, eğer fidye (diyet) ödettirmeye gidilecek olursa, bu durumda, o günün şartlarında erkek maktul için 20000 tanga veya 3000 ruble ödeniyordu. Kâdınlara için de yukarıdaki miktarın yarısını ödeme söz konusu oluyordu.

Buhara Emirliği'nde çokça uygulanan bir başka ceza türü de idam cezası olmuştur. Hatta, idam kararı infaz edilirken, özellikle imamın orada bulunması yasaklanmıştır. Bununla suçlunun kelime-i şehadet getirmemesi, dolayısıyla idam edilen suçlunun cenazesinin dahi kılınmaması, böylece diğer insanların idam edilen suçlunun suçunu asla tekrarlamaması göz önünde bulundurulmuştur.⁵¹

Aynı şekilde, recim cezası da, Buhara Emirliği'nde yaygın görülen bir ceza türü olmuştur. Timofeiç'in verdiği bilgilere göre, daha 1909-1910 senelerinde bile, emirlikteki recim cezası yaygın görülen cezalardan kabul edilmiştir. Nitekim kendisi bu iki sene içerisinde en az 45 civarında recim cezasının uygulandığına şahit olmuştur.⁵² Ancak, recim cezasını uygulamaya gelince, klasik fıkıh uygulamalarındaki zânî ve zâniyenin muhsan olup olmaması kuralına, hiçbir şekilde dikkat edilmediği görülmüştür. Âdeta recim sadece kâdınlara mahsus bir ceza olarak algılanmıştır. Erkeklerin muhsan oluşu ya da olmayışına bakılmaksızın, ceza olarak sadece 100/80 celde vurulması ile yetinilmiştir. Rus gezgini Nazarov'un hatıralarında 17 yaşındaki kızın pazar meydanına getirilerek, göğüsüne kadar kazılan yere gömüldükten sonra, ilk taşı celladın atmasıyla gerçek-

⁵¹ Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – naçale XX v., 43, 52-57.

⁵² Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – naçale XX v., 57-61.

leştiği, daha sonra kardeşleri kızı oradan çıkartarak defnettiği dile getirilmiştir.

Yine, recim cezasındaki bir diğer yanlış uygulama, zâniyeleri çuvala koyularak minare veya kaleden atılarak öldürülmesi ile ilgili olmuştur. Aynı şekilde devenin üzerine oturtulan zâniyelerin okçular tarafından nişan tahtası şeklinde değerlendirilmesi, hatta cezayı nişan oyununa çevirmesi de söz konusu olmuştur. Kaleden atma konusunda, zina eden kadının veya kızın, aslında daha az ızdırap çekmesi amacı güdülmüş olabilir. Ancak, bu amaca binaen, cezası bizzat âyetçe takdir edilen, bu cezayı değiştirme yetkisi veya eğlenceye çevirme işi, acaba adem oğluna verilmiş bir yetki midir? Aynı şekilde, cezası bizzat âyetçe belirlenen cezayı, atılan okları isabet ettirme müsabakasına çeviren adem oğlu, bu durumda gerçekten de şeriatı unutmuş olabilir mi? En son olarak da, zina edenlerin şeriatça belirlenen sayıları aşmamak kaydıyla, öldürme kastıyla sert bir şekilde celdeyle (dayak) döverek ölüme terk edilmesi de, maalesef söz konusu olmuştur ki, İslam dini daha, doğrusu İslam ceza hukuku caydırıcı olmak şartıyla esasen kolaylaştırma prensibi üzerine kurulmuştur.

Buhara Emirliği'nde hayata son verme cezası; kısas, idam, recim, kale veya minareden atma, tuzlu su içirme ve hemen ardından karpuz yedirek öldürme vb. şekillerde uygulanmıştır. Ölüm cezalarının bu şekilde uygulanması birçok itirazı beraberinde getirmiştir.⁵³ Nitekim günümüz müslüman toplumunun yapısıyla, o günkü müslüman toplumunun yapısını kıyas edince, o dönemin ceza türlerini daha iyi anlamamız mümkündür. Çünkü Buhara Emirliği İslam dinindeki ceza prensipleri üzerine kurulmuştur. Ancak, bu prensiplerde güdülen asıl gayeyi yok ederek, cezaların başka maksatlarda kullanıldığı, başka bir ifadeyle cezaları eğlenceye çevirmek ne kadar doğrudur? Elbette ki bu, konumuz haricinde ki, tamamen başka bir tartışmanın konusudur.

⁵³ Yusupov, Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v., 45-50, 60; Pokaçev, "Gosudarstvennost i Pravo Sredneaziatskih Hanstv v Zapiskah Rossiyskih Puteşestvennikov XVIII v.", 110.

Sonuç

Buhara Emirliği, Çarlık Rusya İmparatorluğu'nun işgal ettiği Orta Asya'daki en son İslam devletidir. Fethinden itibaren İslamî ilimlerin en iyi şekilde geliştirilmesi, Karahanlılar Devleti'nin hüküm sürdüğü dönemde İslam dininin resmî bir şekilde devletçe kabul edilmesi, özellikle bunun neticesinde o bölgenin insanların gündelik hayat tarzının da değişmesi, elbette ki dava ve husumetlerden hâli olmayan gündelik hayatta da, toplumun husumetlerine İslam dini esasında çözüm üretilmesini kaçınılmaz kılmıştır. Bunun neticesinde de, bütün İslam aleminde olduğu gibi, o bölgede de şer'î mahkemelerin ikamesi söz konusu olmuş, aynı İslam yargı sistemi XX. asrın ikinci çeyreğine kadar aktif olarak hizmet vermiştir.

422 Buhara Emirliği'ndeki idarî yapıda yargı sistemi çok önemli konuma
OMÜİFD sahip olmuştur. Öneme binaen Murat Şah (1785-1800) döneminde sarayda 40 fıkıh uzmanının bulundurulması, hatta aynı dönemde yargı alanının modernize edilmesi, aslında Buhara Emirliği'ndeki idarî yapının adalet üzerine kurulduğunu göstermektedir. Ayrıca şer'î mahkemelerin yapısı ve işleyişini göz önünde bulundurduğumuz zaman da, yapısının sade olduğu kadar işleyişinin de pratik çözüm mercileri olduğu görülmektedir.

Şer'î mahkemelerin başkanlığını yapan kâdikelan ve kâdılarının tayininin bizzat emir tarafından gerçekleştirilmesi, İslam hukuk tarihinin ilk dönemlerinde de kâdikudat ve kâdılarının bizzat halife tarafından tayin edilişi ile aynı olmuştur. Elbette ki bu işin arka planında, devletin şer'î-adlî yargı işlerini radikal düşüncelere sahip kişilerin eline bırakmama, sözü dinlenen halkı arkasına alarak halifeye veya emire karşı gelmeyecek bilginleri bu alanda yetkilendirme vb. birçok sebepleri olmuştur. Emirnin özel fermanıyla şer'î mahkemelerde görev alan kâdikelan ve kâdılarının yetkili oldukları alanları, aslında yukarıda zikri geçen konunun altında ulaşılabildiğimiz kaynaklar aracılığı ile tespit edilmeye çalışılmıştır.

Çalışmamızda Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemelerde kayda geçirilen sicillerin karakteristik özelliklerinin, sicillerin türlerinin ve sicillerde kullanılan terimlerin genel olarak, klasik İslam fıkındaki sicillerin karakteristik özellikleriyle aynı karakterlere sahip olduğu, Buhara Emirliği'ndeki şer'î mahkemelerin eskiden beri devam ettirile gelen geleneğe bağlı kalmış olduğu ve bu yönüyle de diğer müslüman devletlerinde kayda geçirilen sicillerle büyük oranda örtüşmüş olduğu tespit etmiştir. Aslında, sicillerden hareketle, Buhara Emirliği'ndeki müslüman toplumunun sosyal hayat tarzının, genel olarak diğer Müslüman toplumlara ile aynı olduğu söylenebilir.

Son olarak, makalemizde Buhara Emirliği'nin şer'iyye mahkemelerinde kısas, recim, idam, kale veya minareden atma, tuzlu su ile beraber karpuz yedirme vb. birçok cezanın uygulanmış olduğu; şer'î mahkemelerin özellikle ceza verme ve cezaları tatbik etme konusunda, İslam ceza hukukundaki esas prensip olan caydırıcılık prensibinin göz ardı edildiği, hatta cezaların birer eğlenceye çevrildiği tespit edilmiş, araştırmacılara emirlikteki şer'î mahkemelerin yapısı, işleyişi, kadı sicillerinin özellikleri konusunda çok önemli bulgular sunulmuştur.

Kaynakça

Abaşın, Sergey. İslam v Byurokratiçeskoy Praktike Tsarskoy Administratsii Turkestana (Vakufnoe Delo Dahbitskogo Medrese:1892-1900). Moskva: Russkaya Ponorama, 2003.

Abdurahimova, vd., Davlat Muassasalari Tarihi. Toshkent: "Sharq", 2007.

Ahmedov, Bori Ahmedoviç. Gosudarstvo Koçevih Uzbekov. Moskva: İzdatelstvo "Nauka", 1965.

Atar, Fahrettin, - Kariev, Aitmat, "Hokand Hanlığı'ndaki Yargı Kurumları Üzerine Kısa Bir Bakış", İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, S. 28, 2016, 293-305.

Bedir, Murteza. Buhara Hukuk Okulu: Vakıf Hukuku Bağlamında X-XIII. Yüzyıl Orta Asya Hanefî Hukuku Üzerine Bir İnceleme. İstanbul: İSAM Yayınları, 2014.

424

OMÜİFD Boboev, N. vd., Özbek Davlatçiliği Tarihi. y.b., y.y., 2.

Çınar, Gülay Karadağ. "Buhara Hanlığının İdari Hukukuna Dair İki Mühim Kaynak: Sulûku'l-Mulûk ve Destûru'l-Mulûk". Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi, Yıl/4, Sayı/No. 1 Bahar, 2019, 187-232.

Eşonova, Nodirahon. Orta Osyoda Kozilik Sudlari Faoliyatining Hukukiy Asoslari (XIX-Asrning İkinci Yarimi va XX-Asrning 20-Yillari). Taşkent: Fan va Ta'lim Poligraf Basmohanasi, 2010.

Feodorov, Evgeniy. Oçerki Natsioanlno-Osvoboditelnogo Dvijeniya Sredney Azii. Taşkent: y.y., 1925.

Daniş b. Mir Muhammed el-Buhârî. Şarafnâme-i Şâhî. Moskva: Nauka, 1989.

Hanikov, Nikolay Vladimiroviç. Opisanie Buharskago Hanstva. S. Petersburg: İmperatorskoy Akademii Nauk, 1843.

Halikova, R. E. "Ob Administrativnom Upravlenii Buharskago Hanstva vo Vtoroy Polovine XVIII- naçale XIX vv.". Universum: Obşestvennie Nauki, (Elektron. Nauçn. Journ.), 2014. № 8 (9), 1-11.

Horoşkin, Aleksandr Pavloviç. Sbornik Statey Kasayushihnya do Turkestankago Kraya. S. Petersburg: Tipografiya i Hromolitografiya A. Tranşelya, 1876.

İşanhanov, Sattihan Habiboviç. Katalog Monet Kokanda XVIII-XIX vv.

Taşkent: İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1979.

İvanov, Pavel Petroviç. Oçerki po İstorii Sredney Azii. Moskva: İzdatelstvo Vostoçnoy Literaturı, 1958.

Kabulov, E. A. "Mestnaya Sistema Upravleniya v Buharskom Emirate". Nauçnyy Jurnal, №10 (Ekim) 2016/387-392.

Kariev, Aiitmamat. "Hokand Hanlığı ve Safranbolu Şer'iyeye Sicillerinin Muhtevâsı Açısından Mukayesesi (XVIII.-XIX. Asırlar)". Uluslararası Geçmişten Günümüze Karabük ve Çevresinde Dinî, İlmî ve Kültürel Hayat Sempozyumu Bildiri Kitabı, Karabük: Karabük Üniversitesi Yayınları- 51, 2019, 36-53.

425

OMÜİFD

Koldevin, N. Bitva Russkih s Buhartsami v 1868 g. S. Petersburg: Tipografiya Tovarişestva "Obşestvennaya Polza", 1873.

Kraft, İvan İvanoviç. Sudebnaya Çast v Turkestanskom Krae. Orenburg: Tipo-Litografiya İ. N. Jarinova, 1898.

Malikov. A. "Medrese Samarkanda v Gosudarstvennoy Politike Buharskago Emirata i Rossiyskoy İmperii (Konets XVIII-naçalo XX veka)". Samarkand: 2019, İstoriya İ Arheologiya Turana, No: 4/266-285.

Meyendorf, Egor azimiroviç. Puteşestvie iz Orenburga v Buharu. Moskva: Glavnaya Redaktsiya Vostoçnoy Literaturı, 1975.

Mirzaev, N. M. "Arhivnie Fondı Kazıyskih Sudov-Vajny İstoçnik po İzüçeniyu Sotsialnoy İstorii G. Taşkenta Kontsa XIX-Naçala XX v.". Rossiya i Musulmanskıy Mir, 113-122.

Mirzolim Mahmud Hoci. Tarihi Türkiston. Toşkent: Yangi Asr Avlodi, 2009.

Nabiev, Raşidbek Nabieviç. İz İstorii Kokandskogo Hanstva. Taşkent: İzdatelstvo "Fan" Uzbekskoy SSR, 1973.

- Palen, Konstantin Konstantinoviç. Narodnie Sudı Turkestanskogo Kraya. St. Petersburg: Tipografiya Senato, 1909.
- Pokaçev, P. Yu. "Gosudarstvennost i Pravo Sredneaziatskih Hanstv v Zapiskah Rossiyskih Puteşestvennikov XVIII v.". Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta, 2017, No: 414/108-113.
- Saidov, Zikirullo. İstoriçeskie Osobennosti Deystviya Norm Şariata v Buharskom Emirate (1868-1920) (Avtoreferat). Moskva: 2006.
- Semenov, Aleksandr Aleksandroviç. Buharskiy Traktat o Çinah i Zvaniyah i Ob Obyazannostyah Nositeley İh v Srednevekovoy Buhare. Moskva: İzdatelstvo Akademii Nauk SSSR, 1948.
- Sıdıkov, Osmon Ali. Tarihi Kırgız Şadmaniya. Ufa: Elektro-Tipografiya "Vostoçnaya Peçat", 1914.
- Sodıkov, H. – Şamsutdinov, R. – Ravşanov, P. – Usmonov, K. Turkiston Çor Rusyasi Mustamlakaçılıgi Davrida. Taşkent: "Şark" Neşriyot, 2000, Cild. 1.
- Suhareva, Olga Aleksandrovna. Buhara XIX- naçalo XX v. Moskva: İzdatelstvo "NAUKA", 1966.
- Suhareva, Olga Aleksandrovna. İslam v Uzbekistane. Taşkent: İzdatelstvo Akademii Nauk Uzbekskoy SSR, 1960.
- Şişov, Aleksandr. Sarti: Etnografiçeskoe i Antropologiçeskoe İsledovanie, (Sbornik Materialov Dlya Statistiki Sır-Darınskoy Oblasti, Cild: XI). Taşkent: Tipolitografiya V.M.İlina, 1904.
- Şubinskiy, Pavel Platonoviç. Oçerki Buharı. S. Petersburg: Tipografiya A. S. Surovitsa-P. Ertelev, 1892.
- Tuhtamatov, Tuhtamet Gafaroviç. Rossiya i Buharskiy Emirat v Naçale XX veka. Duşanbe: İzdatelstvo İrfon, 1977.
- Welsford, T., - Tashev, N. A Catalogue of Arabic-Script Documents From The Samarkand Museum With The Assistance Of Masudhon İsmailov and Hamidulla Amirov. Samarkand: IICAS (Intern. Inst. For Central Asian Studies), 2012.

Yusupov, Mamed Salihoviç. Sud v Buhare: Sudoustroystvo i Sudoproizvodstvo v Buharskom Emirate v Kontse XIX – načale XX v. Yay., Haz.: Ulfat Abdurasulov-Paolo Sartori, Taşkent-Vena: 2016.

